

В.Головко

**КРИТИКА ТЕОРІЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ В ЗАХІДНІЙ ГУМАНІТАРНІЙ
ДУМЦІ**

*Ніяке знання в умовах модерніти
не є знанням в „старому смислі”,
де „знати” – означає бути
впевненим.*

Ентоні Гіденс

В сучасній українській гуманітаристиці все більшого поширення набуває застосування поняття „модернізація”. Найчастіше воно використовується як інструмент досліджень начебто зрозумілий сам по собі, відсутня рефлексія над смислом цього поняття. Але й у випадках, коли дослідники так чи інакше приділяють увагу теоретичним й історіографічним аспектам теорії модернізації, вони майже не торкаються питання слабких міст цієї теорії. Критичний розгляд в кращому випадку замінюється описом еволюції теорії модернізації в результаті впливу процесів, що відбувалися в світі. Звичайно, виділяються три етапи (зазначимо, що хронологічні межі періодів зазначені приблизно і відрізняються у різних дослідників): зародження і становлення теорії (1950-1960-ті роки), її перегляд в світлі досвіду незалежного існування країн Третього світу (1970-1980-ті роки), новий перегляд після появи нових держав на пост-соціалістичному просторі (1990-ті роки). Наприклад, таким чином зробили в своїх дослідженнях модернізації українські науковці Володимир Горбатенко¹ та Галина Зеленько².

Головною ідеєю, на якій базується цей підхід до висвітлення теоретичних та історіографічних засад теорії модернізації, є те, що її еволюція стала результатом внутрішньої корекції з поправками на глобальні зрушення. В той же час в західній гуманітарній думці навколо модернізаційної теорії точилася й досі точиться гостра дискусія не стільки навколо того чи іншого аспекту, скільки навколо доречності застосування поняття „модернізації” як такого. На Заході сформувалася певна традиція критики „теорії модернізації”. Розгляд цієї традиції, яка виникла майже одночасно з самою теорією, дозволить краще усвідомити пізнавальний і пояснювальний потенціал поняття „модернізація”, а також усвідомити межі його застосування до українського історичного процесу.

Можна припустити, що певний вплив на ігнорування українськими науковцями критики теорії модернізації стало небажання повертатися до практики радянських часів, коли вказана теорія була табуована. Дана розвідка навряд чи може претендувати на заповнення цієї прогалини в вітчизняній історіографії, скоріше вона представляє собою спробу зробити певний екскурс та надати загальне уявлення про західну інтелектуальну традицію критики теорії модернізації.

Основні напрями критики

Однією з властивостей концепту „модернізація”, який й робить його привабливим для застосування його в історичних дослідженнях, є те, що він дозволяє „вписувати” в загально-історичний процес унікальність і специфічність локальних варіацій. В свою чергу, це обумовило те, що теорія модернізації являє собою сукупність багатьох теорій, в основі яких лежить декілька спільних принципів. Відповідно, досить важко говорити про єдність критики теорії модернізації. Скоріше цю інтелектуальну традицію можна розподілити по напрямам, за якими йшла критика модернізаційного підходу.

Хронологічно першим став критичний підхід, який можна назвати „традиціоналістським”. Зокрема цей підхід наголошує на надмірності чи штучності протиставлення „традиційного” та „модернового”, відповідно цьому висувалася теза, що не можна зводити модернізаційні процеси до переходу від традиційного до сучасного суспільства. Навпаки, саме орієнтація на традиційні засади суспільства може стати фундаментом для успішності модернізаційного процесу (як приклад наводилися Японія та так звані нові індустріальні країни Південно-Східної Азії). Крім того, в модерних західних суспільствах діють структури, яким властиві риси традиційного ладу.

Другим підходом стала критика ідеологічних засад теорії модернізації. З одного боку, в ній вбачали спробу приховати суперечки, властиві взаємовідносинам між розвинутими країнами та країнами Третього світу, і тим самим виправдати капіталізм як спосіб організації суспільного життя. Ці суперечки, мовляв, виникли через імперіалізм та неоколоніалізм західних держав. З іншого боку, в модернізації вбачали спробу висунення альтернативи марксистському підходу до дослідження суспільних процесів і в такій якості теорія модернізація сприймалася як один з засобів ідеологічної боротьби доби „холодної війни”.

Наступним напрямом була критика європоцентричності модернізаційної теорії. Безперечно, до останнього часу чи не основним постулатом теорії модернізації слугувало те, що найкращім шляхом розвитку для країн Другого і Третього світів є наслідування зразків суспільного ладу та господарської системи провідних західних країн – ліберальної демократії та ринкової економіки. Тому не дивно, в модернізаційній теорії вбачали різновид європоцентризму, критика якого була закладена і освячена видатними інтелектуалами західної гуманітарної думки (згадаємо, наприклад, Освальда Шпенглера, Арнольда Тойнбі, Карла Ясперса).

Модернізаційній теорії також закидали її антиісторичний характер. Частина дослідників вважала, що вона не витримує перевірки історичними даними. Зазначу, що такий аргумент традиційно приводиться до будь-якої теорії, що претендує на універсальне узагальнення. Щодо ж конкретного випадку з модернізацією, то цей аргумент мав сенс особливо на початковому етапі розвитку, оскільки теорія була народжена в лоні соціології і тому за визначенням рухалася від загального до конкретного. В той же час, варто відмітити, що по мірі популяризації модернізаційного підходу серед західних дослідників його історична та емпірична база суттєво розширилися.

Останнім згадаємо напрям, за яким поняття „модернізація” вважається або таким, що вичерпало свій гносеологічний потенціал, або таким, що має поступитися місцем новим поняттям, наприклад, „постмодернізації”.

Звичайно, в чистому вигляді окреслені критичні підходи рідко зустрічаються в працях дослідників, значно частіше має місце їх комбінація, яка і визначає ставлення того чи іншого дослідника до теорії модернізації, та його вердикт щодо її наукових перспектив.

Розглянемо найбільш показових представників критики модернізаційної теорії.

Критика „теорії модернізації” І. Валерстайном: ідеологічна деконструкція

Одним з найбільш радикальних і в той же час оригінальних критиків теорії модернізації виступив директор Центру Фернана Броделя по вивченню економік, історичних систем і цивілізацій при Нью-Йоркському університеті (США) Імануїл Валерстайн, відомий як засновник світ-системного аналізу. Ще в 1979 році в збірнику своїх есе „Капіталістичний світ-економіка” він проголосив, що „концепція модернізації померла” і навіть назвав одне з своїх есе „Модернізація: заспокойся в мирі” (“Modernization: requiescat

in race”)³. Погляд І. Валерстайна безперечно пройшов певну еволюцію, однак спробуємо дати загальний образ його критичного підходу.

В критиці „теорії модернізації” американський дослідник відштовхується від своїх загальних поглядів на суть гуманітарного знання та його співвідношення з реальністю. Зокрема розглядаючи сучасне суспільство, І. Валерстайн вважає, що не можна розподіляти „світ капіталізму” („світ, який ми знаємо в тому смислі, в якому він складає нашу реальність”) та „світ знань” („світ, відомий нам по мірі розуміння його нами”)⁴. Тільки розгляд цих двох світів в їхньому взаємозв’язку та взаємозалежності може стати основою для отримання вірогідних знань про суспільні процеси. Іншою відправною точкою критики стало заперечення такої несвідомої установки сучасного наукового знання як „визначеність”. Йдеться про перегляд картезіансько-ньютонівських засад сучасної науки. Зокрема І. Валерстайн заперечує саму можливість пізнання об’єктивних універсальних законів суспільного розвитку, знання яких дозволяло б людині прораховувати минуле й майбутнє. Більше того, він наполягає, що „віра у визначеність – фундаментальна засада модерніти – є ошуканням та шкідливою”⁵.

Зазначимо, що в цілому зазначена логіка І. Валерстайна рухається в рамках сучасної західної думки „лівого напрямку”, одночасно з цим він все ж таки не стає на позиції крайнього релятивізму. Скоріше його підхід можна умовно охарактеризувати як „вибірковий історизм”. Він бачить історію людства як динаміку виникнення, розвитку та занепаду тих чи інших світів-економік, кожен з яких мав власні закономірності розвитку. Американській професор впевнений, що світ-економіка, в якому домінував Захід перейшла в фазу занепаду.

Відповідно цього І. Валерстайн вважає, що виникнення теорії модернізації як раз і було обумовлене втратою (після розпаду колоніальної системи) Європою (в культурно-політичному, а не географічному розумінні цього поняття – разом з США та іншим анклавом західного суспільства) своїх провідних позицій в світі. І. Валерстайн писав: „Щоб впоратися зі світом, який змінюється, західні науковці вигадали розвиток, вигадали Третій світ, вигадали модернізацію”⁶. На його думку, концепт „модернізація” за своєю суттю покликаний приховувати залишки домінування Заходу над іншим світом („Прогрес більше не включає вестернізацію. Зараз він може антисептично модернізувати”⁷).

Валерстайн наполягає, що сучасний світ не є світом, який модернізується, а є капіталістичним світом. Різниця їх полягає насамперед в меті: „досягнення” є метою модернізації, „прибуток” – є метою капіталізму, а останнє неодмінно передбачає існування пригнічених верств (народів, країн). Ставлячи знак рівності між сучасним світом та капіталізмом, американський дослідник тим самим доводить, що для так званих „недорозвинених” країн та народів метою має стати не порозуміння з найбільш розвинутими і не наслідування їх історичного шляху, а ліквідація системи пригнічення.

Безпосередньо торкаючись теорії модернізації, І. Валерстайн вбачає її слабкість крізь призму суперечності між історією та соціологією (адже саме соціологи стали фундаторами модернізаційного підходу) і вважає хибність „всіх концепції, пов’язаних з парадигмою модернізації, обумовлена тим, що вони є неісторичними”⁸. Він пояснює це й етимологією самого концепту „модернізація”. В англійській мові суфікс „-ization” в слові має подвійний сенс – означає певний стан та одночасно процес. Дослідник стверджує, що капіталістичний світ-економіка за чотири або п’ять століть не зміг розбудувати той лад, на який він претендує – не можна стверджувати, що впроваджено вільний ринок, вільна праця, що відсутні обмеження на перехід у власність землі, що капітал рухається без обмежень. Більше того, він наполягає, що капіталістична система за своєю суттю передбачає лише часткову свободу основних факторів виробництва. Зрозуміло, що головною альтернативою для нього була соціалістична система, але не радянська (Радянській Союз І. Валерстайн вважав органічною частиною капіталістичного світу-економіки). Наприклад, він зазначав: „Ані Велика Британія, ані Сполучені Штати, ані Радянській Союз не є моделлю для майбутнього будь-кого”⁹. В той же час американській дослідник зокрема стверджував, що світ переживає трансформацію від капіталізму до соціалізму¹⁰, і навіть прогнозував чи мріяв (!?) про соціалістичний всесвітній уряд¹¹. При цьому І. Валерстайн інколи залишав терени науки і йшов слизьким шляхом суто ідеологічного підходу, коли замість наведення аргументів, апелював до необхідності „віри” в його тези і приправляв це пафосом боротьби з капіталістичною системою.

Критика „теорії модернізації” І. Валерстайном: позитивна програма

Основні засади критики теорії модернізації Валерстайна були сформульовані в період „холодної війни” й як ми побачили носили сильне ідеологічне забарвлення. Після ж розвалу СРСР революційний пафос дещо зменшився і риторика боротьби з сучасною світовою системою змінилася констатацією її кризи. По суті, дослідник відмовляється від тези про трансформацію капіталістичної системи в соціалістичну і відмовляється від спроб описати абрис майбутньої системи. Він стверджує, що передбачати можна тільки занепад світу-економіки, однак сказати якою стане новий світ-економіка не можливо.

Якщо б доробок Імануїла Валерстайна в сфері критики теорії модернізації обмежувався лише б ідеологічним розглядом, то не варто було б приділяти цьому доробку детальної уваги. Однак критика теорії модернізації стала поштовхом для американського дослідника сформулювати певну позитивну програму досліджень капіталістичного світу-економіки (навіть можна стверджувати, що саме не задоволення теорією модернізації стало поштовхом до розробки світ-системного аналізу І. Валерстайном). Американський дослідник критикує скоріше використання теорії модернізації як загального принципу дослідження світової історії останніх трьох-чотирьох століть, як ідеологеми (зазначу, що ідеологічна складова є в будь-якій загально-історичній теорії). В той же час опис Валерстайном світових процесів на серединному рівні не тільки не суперечить модернізаційній теорії, але й в певних аспектах органічно їй відповідає.

Насамперед, І. Валерстайн наполягає на необхідності дослідити, які регіони були серцевиною, периферією та напівпериферією капіталістичною системи. Відповідно, необхідно досліджувати те, яким чином ці функціональні частини могли змінювати і змінювали свій статус. Крім цього, малодослідженою є проблема взаємовідносин між капіталістичним світом та некапіталістичними світами-економіками (очевидно, що дослідження не повинні обмежуватися колоніальним та постколоніальним дискурсом). На мою думку, саме в цій плоскості використання модернізаційної теорії в щодо української історії буде найбільш плідним, оскільки Україна декілька разів змінювала або намагалася змінити свій статус по відношенню як до центру капіталістичної системи, так і до самої системи.

Дослідження потребує, на думку американського дослідника, механізм перерозподілу додаткової вартості, яка вироблялася на периферії та напівпериферії, на користь серцевини капіталістичної системи. Для історії модернізаційних процесів в Україні цей аспект актуальний в плані визначення місця національної економіки в світо-господарських зв'язках на різних етапах її розвитку.

Наступний блок дослідницьких проблем, висунутих І. Валерстайном, стосувалися змін структур суспільства у зв'язку з розвитком капіталістичних відносин та їх включення світовий розподіл праці. Зокрема, розгляд питання, які класи виникли, консолідувалися або зникли через зазначені процеси. Під іншим кутом зору ця ж проблема розглядається в контексті створення, підтримання, руйнації та змін становища в суспільних структурах різноманітних „статусних груп” (етно-національних груп, расових каст, вікових та сексуальних груп). В нашому випадку цей блок пов'язаний з проблемою виникнення та занепаду модернізаційних еліт, а також виникнення феноменів „національного відродження”. Відповідно, увага до трансформації соціальної структури невідривно пов'язана з проблемою суспільних конфліктів. Валерстайн особливий наголос ставить на культурних виявах конфліктів інтересів. Американський дослідник також згадує інші соціально-економічні питання: проведення пролетаризації праці та комерціалізації землі, а також опору цим процесам, роль інституту держави та її вплив на міжнародні ринки (в тому числі й підтримка державами окремих гравців на ринку), виникнення антисистемних революційних рухів.

Інший блок питань стосується сфери порівняльних досліджень модернізаційних процесів. І. Валерстайн вказує на необхідність вивчення інших (очевидно, незахідних) історичних форм соціальних систем та альтернативних (очевидно, капіталістичному) способів виробництва. Він виділяє чотири таких способів: „обмінний (родовий) спосіб має місце в мікросистемах; перерозподільчий (виплата данини) спосіб має місце в світах-імперіях (або повністю згас або переважно втратив свою цілісність); капіталістичний (ринковий) спосіб має місце в світах-економіках; соціалістичний спосіб виробництва¹². Ці установки переорієнтують дослідження соціально-економічної історії України з пошуків рис загальних з європейськими чи російським способами виробництва на своєрідні та неповторні риси тих способів господарювання, які виникали в українському суспільстві. Окремого розгляду потребує проблема специфіки радянської модернізації в Україні.

Таким чином, основні положення позитивної дослідницької програми можна інкорпорувати в теорію модернізації з перспективою її застосування до українського історичного процесу. Крім того, нижче приведені дають можливість частково вирішити проблему характерну для сучасної української історичної науки. Йдеться про те, що в нинішній історіографічній ситуації слабо використовується напрацювання українських радянських істориків, які працювали на засадах марксистсько-ленінської доктрини, з соціально-економічної тематики. Те, що цей доробок слабо використовується автоматично не означає, що він не представляє наукової цінності, однак навіть за сучасного методологічного еkleктизму, досить важко теоретично та методично коректно „вписати” в сучасний історичний нарратив. Тому, якщо розгляд модернізаційних процесів „повертає” соціально-економічну тематику в українську історіографію, то застосування при їх вивченні підходів досить респектабельних західних дослідників, схильних до загравання з марксизмом, подібних до І. Валерстайна, дасть можливість в повній мірі використати здобутки української марксистсько-ленінської історіографії (при чому не тільки дослідження, які стосуються періодів 17-18 ст., але й 19 ст. та радянської доби), які до сих пір не втратили своєї наукової спроможності.

Традиція versus Модернізація (Вебстер Андрю)

Серед соціологічних поглядів на модернізаційні процеси розповсюджений підхід, який бере свій початок в творчому спадку видатних німецьких соціологів Еміля Дюркгейма та Макса Вебера, що основним змістом модернізації є розповсюдження певних суспільних цінностей та норм. Зокрема називалися мотивація на досягнення чогось та втрата родиною функції нормотворчого суспільного інституту. А думки деяких дослідників саме ці цінності та норми створюють умови для розвитку іновачивності, підприємницького духу в суспільстві, економічного зростання. Іншими словами, для успішності модернізації на місце традиційних цінностей мають прийти цінності „модерні”.

Спробу критичного переосмислення проблеми відносин традиція-модернізація (кінцева мета була створити власну концепцію „розвитку” країн Третього світу) зробив британський дослідник Андрю Вебстер. Він вважав модернізаційну теорію сумішшю соціологічних, психологічних та економічних підходів, а основними її недоліками називав неадекватність з оглядом на історичні свідчення та дані про суспільні структури. З першого

приводу дослідник зауважував: „З історичного погляду, вона (модернізаційна теорія – В.Г.) ігнорує багато свідчень,... які показують, що процес економічного зростання не може бути запущений... заміною „традиційних” системи цінностей та інституцій на модерні”. Щодо другого аспекту А. Вебстер писав: „З структурного погляду, вказана теорія виявилася нечутливою до специфічних шляхів, якими фактори економічного зростання, такі як впровадження нових технологій або ринкових засад, інтерпретуються або модифікуються або пристосовуються в середині існуючих соціальних взаємовідносин”¹³.

В науковій літературі, в якій розглядається теорія модернізації, А. Вебстер виділив декілька аспектів, що викликали найбільшу критику західних дослідників¹⁴. По-перше, система координат традиція-модернізація не враховує багатоманітність форм суспільств. Зокрема, різнився базовий рівень (феодальна, родо-племінна, бюрократична імперії), з якого починалися модернізаційні процеси і який визначав їх своєрідність. Теорія також слабо враховує попередній вплив, здійснений Заходом на суспільства, що стали на шлях модернізації, в період колоніалізму та формування глобальних господарських зв'язків. По-друге, незважаючи на те, що об'єктом теорії модернізації є процес суспільних трансформацій, вона слабка в поясненні цього процесу, його причин та механізмів. По-третє, А. Вебстер знайшов в науковій літературі численні приклади того, коли традиційні цінності не тільки не заважають модернізації ним процесам, але навпаки їм допомагають. Аналогічні підтвердження він виявив і щодо позитивного впливу традиційних сімейних цінностей на створення модерної економіки в незахідних суспільствах. В той же час британський науковець відмічав, що висловлені ним зауваження стосується тих випадків, коли теорія модернізація застосовується до незахідних суспільств, тоді як для західних суспільств вона більш адекватна.

Кінець історії і кінець теорії модернізації (Френсіс Фукуяма)

Теорія модернізації невідривно пов'язана з двома концепціями – прогресу та конвергенції. Якщо перша концепція в цілому не потребує деталізації, то друга вимагає пояснень. Концепція конвергенції, яка виникла як ліберальна відповідь на виклик „холодної війни” і стосувалася сфери відноси Першого і Другого світів, передбачала, що мирне співіснування поступово приведе до згладжування ідеологічним суперечностей двох систем – капіталістичної і соціалістичної – результатом чого виникнення

всесвітня система. „Ліберальний” характер концепції конвергенції проявлявся в тому, що Радянській Союз та інші соціалістичні країни мають модернізувати себе, шляхом широкого впровадження демократичних цінностей та лібералізації „державного капіталізму”. Однак розпад соціалістичного табору поставив хрест на цій концепції і в той же час не додав віри у прогрес, оскільки світ став більш нестабільним та небезпечним. Знаковою подією переломної доби і передвісником нових викликів стала спочатку стаття (1989), а потім й книга (1992) американського політолога Френсіса Фукуяма, який виступив з концепцією „кінця історії” і з переглядом певних усталених підходів західної гуманітаристики, в тому числі й теорії модернізації.

Особливістю погляду Ф. Фукуяма на теорію модернізації є те, що одним з її фундаторів американській дослідник вважав Карла Маркса. Доказом цього служила фраза з передмови до англійського видання „Капіталу” про те, що „країна, яка розвинута промислово більше інших, показує менш розвинутим образ їх власного майбутнього”. Тим самим негласно пов’язувався крах радянського проекту, який базувався на марксизмі, та крах теорії модернізації. Більш чітко Фукуяма пише про іншу ваду: „Врешті решт, теорія модернізації пала жертвою звинувачення в етноцентричності, тобто в тому, що вона підносить досвід розвитку Північної Америки і Західної Європи в ранг універсальної істини...”¹⁵.

Зазначу, що Ф. Фукуяма детально не зупиняється на поясненні всього спектру причин занепаду теорії модернізації (ймовірно, тут діє логіка навіть приділяти увагу тому, що вже не актуально). Він формулює чітко та категорично (що межує з безапеляційністю): „Звинувачення в етноцентризмі прозвучало для теорії модернізації похоронним дзвоном, оскільки соціологи, які сформулювали цю теорію, притримувалися тих же релятивістських допущень, що і їх критики: вони вважали, що немає наукового або емпіричного ґрунту, на якому можна захищати цінності ліберальної демократії, і могли тільки виправдовуватися, що зовсім не хотіли бути етноцентричними”¹⁶.

Об’єктивно кажучи, американській дослідник проігнорував цілий пласт наробок з проблем модернізації, наприклад, щодо дослідження відповідних процесів в азіатських країнах. Складається враження, що теорія модернізації заважала Фукуямі і він з нею „розправився” для чистоти своєї концептуальної побудови. Тим більше, що західна гуманітаристика на початку 1990-х років знаходилася напередодні нового відродження уваги до модер-

нізаційної теорії. Наприклад, колега Ф. Фукуяма по конфліктному баченню майбутнього людства Самуель Хантінгтон обережніше повівся з „модернізацією”, залишивши майбутнє принаймні за „модернізацією без вестернізації”¹⁷.

Постмодернізація versus Модернізація (Скот Леш, Рональд Інглегарт, Ентоні Гіденс)

В 1990-х роках теорія модернізації була переглянута, а частина дослідників спробувала відмовитися від поняття „модернізація” на користь поняття „постмодернізація”, а „модернити” на „постмодерніті”. В той же час в українських гуманітарних науках, серед яких найбільш активно залучали поняття „модернізація” соціологія і політологія, термінологічна зміна пройшла майже не поміченою.

Відразу зазначу, що зміна термінологічного апарату в західній гуманітаристиці була скоріше викликана психологічною потребою, ніж суто науковими потребами. Дослідники усвідомлювали дискретність історичного розвитку та свій власний розрив з попередньою інтелектуальною традицією, однак ознаки нової традиції не виявлялися. Британській соціолог Ентоні Гіденс так описав цей психологічний стан: „ми виявили, що нічого не можна сказати напевно, оскільки стало очевидним, що надійність усіх колишніх „засад” епістемології; „історія” опинилась позбавленою телеології; і, відповідно, жодну версію „прогресу” не можна впевнено захищати; виникла нова соціальна та політична реальність...”¹⁸.

Серед дослідників, які застосовують термін „постмодерніті” точиться дискусія щодо того, чи можна казати, що „постмодерніті” змінює „модерніті”. В 1990 році соціолог Скот Леш виступив за чітке відокремлення модернізації та постмодернізації. Процес модернізації дослідник поділяв на три етапи: „примітивний”, „релігійно-метафізичний” та „модерній”. Суттю цього процесу він вважав „диференціацію”, коли поступово особистість виділяється з колективу, відповідно, етап „модерну” характеризувався підвищеною увагою до пошуків ідентичностей (продовжуючи цю логіку, можна згадати піднесення національної та класової свідомості). Постмодернізація характеризується через поняття „де-диференціація”, яке передбачає розмивання меж ідентичностей, держав, жанрів, наукових дисциплін і т.д. При цьому в постмодернізації соціолог вбачає загрозу стабільності для суспільства та для майбутнього культурної сфери, зокрема він відмічав, що постмодерністська де-диференціація привносить з собою хаос¹⁹. В даному випадку позиція С. Леша є прикладом еволюції європоцентричного підходу до модернізації, коли остання асоціюється з

західними суспільства, втрата монопольних позицій який в процесі глобалізації інтерпретується як катастрофа.

Більш зважений підхід запропонував американський дослідник Рональд Інгларт. В тому ж 1990 році він видав дослідження „Модернізація і постмодернізація”, в якій була представлена нова концепція „модернізації”. Перегляд дослідник зводив до чотирьох тезисів: соціальні перетворення не мають лінійного характеру; теорія модернізації має відмовитись від детермінізму; модернізація не є вестернізацією; демократія не є обов’язковою умовою модернізації²⁰. Крім цього, він наполягав, що найбільш розвинуті суспільства перейшли в фазу постмодернізації. В своїй статті 1996 року він зауважував: „...Модернізація – не фінальний етап історії. Становлення передового індустріального суспільства веде ще до одного кардинально особливого зрушення в базових цінностях – коли зменшується значення властивій індустріальному суспільству інструментальної раціональності. Домінуючими стають цінності постмодерну, які несуть з собою декілька різноманітних соціетальних змін, від рівноправ’я жінок до демократичних політичних інститутів і занепаду державно-соціалістичних режимів”²¹.

З одного боку, постмодернізація означає зменшення значимості політичної та економічної влади, наукового авторитету. З іншого боку, за Р. Інгларт, відбувається таке зрушення, коли головним завданням суспільного буття стає не стабільне економічне зростання як таке (дослідник вважає, що максимізація економічного зростання була завданням модернізації), а максимізація якості життя. „Постмодернізація являє собою зрушення в стратегія виживання, – наполягає дослідник. – Вона рухається від максимізації економічного зростання до максимізації виживання та добробуту шляхом зміни образу життя”²². Представляється, що підхід Рональда Інгларта може бути плідним для аналізу занепаду радянської модернізації в Україні на початку 1990-х років і формування національного модернізаційного проекту. Йдеться про те, що головною проблемою для СРСР стала не стільки проблемність модернізації, суттю якої була індустріалізація, скільки неспроможність перейти в фазу постмодернізацію за прикладом найбільш розвинутих країн.

Не можна стверджувати, що в західній гуманітаристіці відбувся одностайний перехід від поняття модернізації до „постмодернізації”. Наприклад, той же Е. Гіденс наполягає, що „говорити про постмодерніті, яка заміщує модерніті – означає визнавати саме те, що (зараз) проголошується як неможливе: надання історії

логічній послідовності і точно визначення нашого місця в ній²³. На думку цього соціолога, в сучасному світі присутні ті ж самі фактори та ідея, які були відомі, скажімо, в середині 19 століття (наприклад, скепсис в необмежених можливостях розуму та пізнання), однак нині деякі проблеми постали з особливою гостротою. Тому Гіденс пропонує говорити про радикалізовану модерніті, а не про постмодерніті, тим самим зберігаючи, хай і пунктирно, історичну тяглість. З цієї точки зору, нові тенденції в політичній та економічній сфері не тільки заперечують модернізаційні процеси, а навпаки підкріплюють їх.

Уроки критики

Розглянута вище критика змушує внести певні корективи і в методологічні засади дослідження історії модернізаційних процесів в Україні.

Зокрема критичні виступи показали, що поняття „модернізація” на Заході розглядають на предмет його адекватності сучасному стані і в то же час як певний політичний, економічний, культурний проект майбутнього. Суто історичний аспект модернізаційних процесів носить скоріше вторинний характер. Більше того, саме ця „історична невпевненість” теорії модернізації дала привід окремим дослідникам відкидати її як суто ідеологічну концепцію. Відповідно, дослідження модернізаційних процесів в Україні має опиратися на ґрунтовний історичний аналіз.

В той же час, необхідно уникати невиправдної онтологізації поняття „модернізація”, воно є метафорою, за допомогою якої описується історичний процес. До визначення сфери застосування поняття „модернізація” можна використати характеристику Д. Белла концепції постіндустріального суспільства – „аналітична конструкція, а не картина специфічного конкретного суспільства ... певна парадигма, соціальна схема”²⁴. В нашому випадку, теорія модернізації дає можливість висвітлити те, в чому українське суспільство стало „сучасним”, „модерним”, а в чому залишилося „традиційним”. З оглядом на критику, окремим сюжетом дослідження має стати питання того, наскільки традиційні уклади українського суспільства гальмували чи навпаки сприяли модернізації.

Зрозуміло, що модернізаційні процеси були нелінійним, і на це вказували численні критики. Українська ж історія є гарним полігоном для дослідження цієї нелінійності. Ймовірно, саме численні дискретності властиві вітчизняній історії і стали причиною того, що дослідники модернізаційних процесів не схильні фіксувати їх раніше 20 століття.

Одним з головних критичних зауважень до теорії модернізації є те, що вона ігнорує унікальні історичні форми соціальної організації. Українська історія багата на ці форми (наприклад, Запорізька Січ, полково-сотенний адміністративний устрій), однак їх важко „вписувати” в класичні схеми періодизацій, тому вони виглядають до певної міри маргінальним та тупиковими. Однак саме завдяки цим начебто маргінальним формам суспільної організації українське суспільство в різні періоди своєї історії виступало на рівних з розвинутими („модернізованими”) суспільствами. Отже, концепція модернізації, яка не зводиться лише до пошуку за допомогою ретроспекції провідних тенденцій історії, дає можливість показати модернізаційні спроби українського суспільства. Те саме стосується і питання знаходження місця в українському історичному процесі радянської модернізації.

Нарешті, сучасна західна критика, вимагає принаймні порушити питання про співвідношення тих процесів, що відбувалися в Україні в 1990-х роках, з світовими тенденціями, і визначити їх специфіку (зокрема, доцільність застосування до них теорії модернізації чи постмодернізації).

Однією з властивостей гуманітарного знання є те, що ознакою впливовості та адекватності тієї чи іншої концепції виступає хвиля критики, яку викликає ця концепція. З цієї точки зору, потужна критика, спрямована на теорію модернізації, є вагомим аргументом на користь її гносеологічного потенціалу.

¹ Горбатенко В. Стратегія модернізації суспільства: Україна та світ на зламі тисячоліть. Монографія. – К.: Видавничий центр „Академія”, 1999. – С.14-22.

² Зеленько Г. „Навздогінна модернізація”: досвід Польщі та України. – К.: „Критика”, 2003. – С.12-15.

³ Wallerstein I. The Capitalist World-Economy. – Cambridge-London-New Rochelle-Melbourne-Sydney: Cambridge University Press, 1979. – P.132.

⁴ Валлерстайн І. Кінець знаомого мира. Соціологія ХХІ века. – М.: «Логос», 2003. – С.Х.

⁵ Там само. С.7.

⁶ Wallerstein I. The Capitalist World-Economy. P. 132.

⁷ Там само.

⁸ Там само. P. 134.

⁹ Там само. P.133.

¹⁰ Там само. P.135.

¹¹ Там само. P.137.

¹² Там само. P.136.

-
- ¹³ Webster A. Introduction to the Sociology of Development. – Hong Kong: Macmillan, 1990. – P. 62.
- ¹⁴ Там само. P.56-62.
- ¹⁵ Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. – М.: ООО «Издательство АСТ: ЗАО НПП «Ермак», 2004. – С.121.
- ¹⁶ Там само. С. 122.
- ¹⁷ Більш детально див. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – С. 102-112.
- ¹⁸ Гидденс Э. Последствия модернити // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. – М.: Academia, 1999. – С. 110.
- ¹⁹ Lash S. Sociology of Postmodernism. – London & New York: Routledge, 1990. – P.15.
- ²⁰ Ингледарт Р. Модернизация и постмодернизация // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. – М.: Academia, 1999. – С.267-268.
- ²¹ Ингледарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества // Полис. – 1997 - №4.
- ²² Там само.
- ²³ Гидденс Э. Последствия модернити // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. – М.: Academia, 1999. – С.111.
- ²⁴ Цит. по Иноземцев В. Перспективы постиндустриальной теории в меняющемся мире // Новая постиндустриальная волна на Западе... - С. 3.